

Sogner, B. (2024). Byen som regionalt sentrum.
I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»*:
Henrik Stampes dansk-norske naturretsprogram
(s. 101–116). Fagbokforlaget.
DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360204>

4

Byen som regionalt sentrum

Bjørn Sogner

I 1755 forfattet Stampe en erklæring om en stor og vanskelig sak knyttet til Christiania. Det var en sak som krevde mye av Stampe og der han sto mot sterke næringsinteresser. Det ble en sak som utenfra sett – når Stampes rolle skal vurderes – kanskje ikke viser Stampe fra sin mest viljesterke side, men det kan godt være at han sto overfor krefter som vanskelig lot seg kue fullt ut. Saken er imidlertid svært interessant som eksempel på hvilke komplekse og krevende fenomener reformer i naturretslig ånd han sto overfor. Christiania-saken var stor og svært viktig og illustrerte at saker vedrørende de fåtallige byer som Norge hadde, også dreide seg om regionene rundt byene.

Christiania var en såkalt kjøpstad, det vil si den hadde rettigheter til å drive utenrikshandel; for Christianias vedkommende var det trelast som var det store produktet. Christiania var også kommersielt sentrum i en stor og viktig region, Østlandet, og det var særlig byens regionale rolle som skapte vanskeligheter. Saken dreide seg om konflikter knyttet til de ulike sammenslutningene som var involvert i handel i byen, men altså særlig knyttet til handelen med befolkningen utenfor byen. Christiania hadde rettighet til å drive utenrikshandel på vegne av staten Danmark–Norge. Handelsrettighetene impliserte derfor også distriktene rundt disse byene der trærne som ble hugget og solgt vokste, de skulle omsettes fra byen. Men all handel, også varehandel, rundt byen – utenfor bygrensene – skulle organiseres gjennom byen. Og det var denne andre handelen som ble

Stampes utfordring. Byene var regionale sentra, en helt sentral del av den sentralstyrte organiseringen av samfunnet. Den viktigste styringsformen var nettopp å benytte flere lag av sammensluttede aktører, såkalte korporasjoner. De hadde i prinsippet statens tillit, men dette var prinsipper den individualistisk orienterte Stampe ønsket å endre.

Individualismen og dens motsetning

Det er to typer «korporasjon» Stampe retter angrepene imot: privilegerte laug og privilegerte kjøpsteder. De to typene tilsvarer et temmelig klart skille mellom erklæringer om danske og om norske forhold: Første type fins nesten bare i erklæringer om danske, siste om norske. I denne omgang skal imidlertid skillet mellom «danske og «norske» erklæringer holdes utenfor sammenhengen (det skal komme inn senere). Angrepspunktet er: Et mellomledd, her kalt «korporasjoner», har trengt seg inn mellom de eneste to typer sammenslutning mellom mennesker som systemet godkjenner. Der gjør de skade ved å representere «enkeltes Fordeel» og ved derved å opptre som den rake motsetning til «det almindelige Beste». Dette avsnittet har til formål å utrede Stampes begrunnelser for å angripe «korporasjoner» som skader ulike grupper, fordi motsetningen spalter seg i saksområder som må undersøkes hver for seg.

Stampes negative holdning til korporasjoner er meget stabil, i den grad at han ofte og gjerne gjentar seg selv ordrett. Angrepene, i generell form, opptrer så hyppig og til dels stereotyp i formen at det er klart at det dreier seg om en bevisst drill, i god skolemester- eller sersjantntone, av en lekse som «Excellencerne» og de «Committerede» og «Deputerede» i kollegiene skal gjøre seg til ett med. Representative sitater fins det nok av; de begynner alt i høker/landkremmererklæringen fra 1755 om Christiania: Her forkynner han at «jeg i Almindelighed ikke er indtaget for Laug, eller slige Selskaber, som allene og med Udelukkelse af alle andre søge at tilegne sig en vis Næringsmaade, men holder det for det almindelige Beste langt nyttigere og tienligere, at det i Almindelighed er enhver tilladt at ernære sig paa hvad lovlige Maade, han best veed og kan».¹ Ett moment om hans begrepsbruk: Han bruker «Laug» synonymt med

1 Stampe op.cit. I, s. 348.

«slige Selskaber» etc., dvs. med det som ellers av meg her kalles «korporasjon», det uttillatelige mellomledd mellom individ og stat. Når Stampe gjør det her, i 1755, skyldes det at den mest utbredte form for «korporasjon» i Danmark, og altså innenfor hans erfaringskrets, var laugene. Her angriper han ikke noe laug i vanlig betydning, han angriper den enerett kjøpmennene i Christiania hadde fått ved privilegiene av 1749, til en gros-omsetning av matvarer o.l., til fortrengsel for høkernes gamle rett til omsetning av disse varene uansett kvanta.² Det interessante i sitatet er ikke «Laug», det er et samlebegrep som i dette tilfelle er ukorrekt – norske handlende var aldri sluttet sammen i laug i vanlig forstand disse årene – men definisjonen av «slige Selskaber». Det er den som viser omfanget og retningen av angrepet. I erklæringen om Bragernes' og Strømsøs privilegier fra 1759 skriver han spesielt om byprivilegier: De beste privilegier en kjøpstad kunne ha, var «kortelig: At det skulle være alle og enhver tilladt der at nedsætte sig, og paa lovlig Maade ernære sig, som han best vidste og kunde.»³

Laug i vanlig forstand vil han ikke vite av unntatt i yrker der opplæringen krever særlig kontroll, eller selve arbeidet krever et kontrollerende organ – f.eks. hos gullsmeder, vektmakere etc.⁴

Christianias byprivilegier – landkremmere og høkere

I 1755 skrev Stampe sin første større erklæring om Norges «indvortes Oeconomie».⁵ Erklæringen han kommer med har en lang forhistorie, med utspring i den striden som oppsto i forbindelse med Christianias nye privilegier av 1749.⁶ Privilegiene, som har en uvanlig detaljert form, inneholder for det meste slike påbud og forbud som er vanlige i byprivilegier. For det meste bygger de på byens tidligere privilegier fra 1735. Hovedtrekket ved begge

2 Stampe op.cit., II, s. 103 ff. (referansen er håndskrevet i originalmanuskriptet og på flere måter uklar.)

3 Stampe op.cit. II, s. 667 f; Stampe op.cit., I, s. 348 o.m.fl.st.

4 Stampe op.cit., I, s. 348.

5 Stampe op.cit. I, s. 335–354.

6 Wessel-Berg op.cit. I, 26.9.1749.

privilegier er at de begunstiger de egentlige kjøpmenn, utenlandshandlerne, på bekostning av andre grupper handlende. På dette punkt går 1749-privilegiene enda vesentlig lenger enn de eldre.

Både forarbeidet til privilegiene og innholdet i dem er drøftet av Edvard Bull.⁷ De skal ikke gjennomgås i detalj her. I stedet skal fremstillingen samles om de punktene som førte direkte til Stampes erklæring. Dette er nødvendig også fordi Bull ikke har vært igjennom hele materialet.

Privilegiene fra 1735 var blitt til på initiativ fra byens kjøpmenn med bifall av magistraten. Ett punkt i dem skal nevnes: Punkt 15 foreslår at folk i Akershus stift skal forbys å selge trelast til andre enn byens borgere. Mot dette protesterer 24 «Kræmmere», kjøpmenn som handler i stort og smått med innen og utenlandske varer. De hevder at trelasthandlerne allerede har hånd om den mest lønnsomme forretning i landet, og dertil handler med mangt annet enn trelast. Når de kjøper last av bøndene, tvinger de dem til å ta betaling i varer i stedet for penger. Dermed trekker de omtrent all handel i stiftet til seg. Til dette svarer trelasthandlerne at de handler slik praksis er, de må selv ta imot vare mot vare, og dertil kommer at byen ikke har regler for noen «sortert» handel.⁸

Episoden viser at den forståelige motsetning mellom større og mindre kjøpmenn bunner i økonomisk ulikhet. Dertil fantes det intet rettsgrunnlag for å fordele forskjellig handel mellom kjøpmennene. Forsøkene på å skape nye retningslinjer for en «sortert handel», ikke blant kjøpmennene, men mellom dem og andre grupper, er grunnlaget for den striden som Stampe i sin tid måtte ta stilling til.

Privilegiene av 1749 var godt forberedt. En drivende kraft i arbeidet med dem var den nye stiftamtmann fra 1740, F.O. Rappe. Han var gift med datter av den betydelige skogeier i byen, Gjerd Andersen, så hans personlige tilknytning er hevet over tvil.⁹ Hans arbeid besto især i å samarbeide ulike forslag, fra magistraten, de 12 eligerte menn og et par grupper borgere av byen.¹⁰ Forslagene er preget av visse motsetninger som Bull har redegjort

7 Bull, E. (1927–1936). *Kristianias historie* [bd. III]. Cappelen, s. 87–92, 103–111.

8 *Ibid.*, s. 87 f.

9 Bull, E. (1917). Kristiania og landhandlerne i byens opland i anden halvdel av det 18. aarhundrede. *St. Hallvard*, 3, s. 239.

10 Norske Innlegg 26.9.1749. Legg «Christianias Byes Privilegier». Norges Riksarkiv.

for. De omfatter et forslag fra kremmerne om at de 12 menn skal forhandle med samtlige borgere når det trengs ekstra bevilgninger til byen. Kremmerne angriper trelasthandlernes småhandel med bøndene, og at de betaler dem med varer. De 12 menn foreslo å opprette et laug av kjøpmenn i byen. Denne fullstendige nyhet, ikke bare i Christiania, men i landet i det hele tatt, vakte visst ingen egentlig motbør fra noen, selv om kremmerne også på dette punkt hadde visse forslag til endringer i de eligertes utkast til laugprivilegier. Imidlertid fulgte regjeringen Rappes forslag om å utsette opprettelsen av laugene.¹¹

Det var hverken motsetninger mellom forslagsstillerne eller forskjell mellom forslagene som vakte striden. Den skyldes en sak hvor alle disse er enige, og hvor det er samsvar mellom forslagene og de endelige privilegier. Privilegiene påbyr at handelen til «Landkremmerne» i stiftet skal avskaffes helt. Handelen til høkerne i byen og i forstedene skal begrenses, høkerne får handle med samme slags varer som før, men bare i små kvanta. Kildene til striden dekker årene 1747–1755. Den alt overveiende del av dem er partsinnlegg og må behandles som slike. Rappes etterfølger som stiftamtmand i Christiania stift og dessuten visestattholder i Norge, Jacob Benzon, har noen erklæringer i saken; også han tar standpunkt til striden. Det er vanlig at nye byprivilegier fører til strid, som har etterlatt svulmende dokumentmasser. Men denne flid som alle parter gjør seg for å fremme egne interesser og svekke motpartens, intrigene for å skaffe seg øre på høyeste hold, er også en illustrasjon av at de rettigheter som byprivilegiene gir, oppfattes som mer enn formaliteter. Det er en kjensgjerning at borgere og andre nordmenn brøt privilegiene når de hadde fordel av det og fikk det til. Selve landkremmerhandelen viser både at behovene i bygdene brøt igjennom forbudene i lovene, og at de som våkte over lov og rett ikke alltid tok loven bokstavelig. Handelen brøt det gamle forbudet mot landprang (omsetning av varer utenfor byene). Men om folk var parat til å bryte bestemmelser i næringslovgivningen, betyr det ikke at de ikke ønsket og kjempet for videst mulige rettigheter for seg selv. Det praktiske innhold i byprivilegiene ligger i kontrollen av dem. Når nye privilegier, som i Christiania, førte til strid mellom grupper av borgere, var denne striden en garanti for at privilegiene ble kontrollert.

11 Bull op.cit. III, s. 90–92.

Ettersom striden tilspisser seg, blir det klarere hva den egentlig dreier seg om. Det er bondehandelen (landkremmeriet) høkerne nødige vil slippe, og kjøpmennene helst av alt vil få hånd om, fordi den kaster mer av seg enn den innenbys småhandelen. Det viser argumentene både fra høkerne selv og fra kjøpmennene. Fremstøtet fra kjøpmennene mot høkere og landkremmere er et hovedpunkt i hele privilegiet fra 1749. Kjøpmennene vil tilta seg all handel med landsfolk i circumferensen, både den lokale landhandelen og byhandelen.¹² Det er ingen tilfeldighet at dette fremstøtet kommer ved midten av 1700-årene. Trelastdriften langs vassdragene på Østlandet var vel den viktigste faktor til å skaffe mer rede penger blant folk enn det rene jordbruket kunne. Hogst og drift, fløting, skjæring og kjøring ble iallfall delvis betalt i penger. Riktignok hadde mange år etter 1720 vært preget av avsetningsvansker og fallende priser i de fleste bynæringer, og dette måtte få sine følger også for folk som var i borgernes brød. De gode tider for Christianias trelasthandlere, de som skulle skape de store trelastdynastiene, var ennå ikke begynt å gjøre seg gjeldende. Men trelastdriften lå jo ikke nede, den fortsatte. Sist i 40-årene tok storeksporten av «Christiania deals» (høykvalitets bord) til for fullt.¹³

Sett på denne bakgrunn blir privilegiene av 1749 å betrakte som en allianse mellom trelasthandlere og kremmere. En kommersialisering av samfunnet på Østlandet er allerede i gang, og synlig for den aktpågivende observatør. Grunnlaget for den er vekst i trelastnæringen. Men økende pengemengde, varebehov og folketall gir utbytte også til dem som på et tidlig tidspunkt klarer å manøvrere seg til et monopol på å forsyne det store opplandet med nødvendige dagligvarer. Det er ikke vanskelig for kremmerne å se hvilken vei vinden blåser. De innrømmer selv at høkerne er formuende og at deres handel er blomstrende. Dette er bakgrunnen for privilegiene, og grunnen til at striden om dem blir såpass skarp.

Den nye stiftamtmanden Benzons første erklæring om saken er datert 16.12.1752.¹⁴ Den fører straks saken inn i en ny fase. Det var også en meget erfaren mann, i norske saker og i sentraladministrasjonen, som tiltrådte de to embeter, som stiftamtmand i Akershus og i det gjenopprettede

12 Circumferensen var det definerte området for byen og utgjorde mye mer enn bare bykjernen. Det var området for byprivilegiene til en kjøpstad.

13 Holmsen, A. (1971). *Fra Linderud til Eidsvolds Værk* [bd. II-1]. Dreyer.

14 Norske innlegg, 3.2.53, Norges Riksarkiv.

visestattholderskap.¹⁵ I København hadde han sittet flere år både i Rentekammeret og Kommersekollegiet; han kjente både Norges indre økonomiske forhold og ikke minst næringsreguleringen innenfra. Våren og sommeren 1752 foretok han et halvt års reise, over land til Trondhjem og derfra rundt kysten tilbake til Christiania.¹⁶ Erklæringen om høkerne røper et bredere oversyn over problemene enn hans forgjenger hadde hatt; det var jo også visestattholderens oppgave å skaffe seg et slikt. Han gir kjøpmennene rett i at byprivilegiene tillater høkerne bare å selge i smått; de gir likevel høkerne i Christiania rett til større handel enn i København og andre kjøpsteder (Benzon hadde vært overpresident i Københavns magistrat umiddelbart før han ble visestattholder). Hensikten med bestemmelsen er at høkere ikke skal forsyne opplandet. De skal handle med folk i byen, med matvarer og annet som kjøpmennene ikke finner det lønnsomt å selge i smått. Nå er imidlertid forholdet at enkelte høkere har tatt borgerskap og etablert seg for mange år siden i en handel som ikke bør kalles høkerhandel, men innlandshandel. De handler i stort og smått med bønder og svensker – beskrivelsen hans av handelen minner om høkernes egen, også fordi han innrømmer at de har tjent godt på den. Det ville være betenkelig om disse familiene skulle rykkes ut av en så veletablert næring. For å løse tvisten og samtidig la privilegiene bli stående foreslår han at de som var høkere før privilegiene, bør få endre sitt borgerskap til kjøpmenn, på visse betingelser. De skal betale 25 daler hver til byen, og ellers delta i dens utgifter som kjøpmenn. Da bør de få bli boende der de bor, også i forstedene, i sin egen og sin hustrus levetid. For vanlige kjøpmenn gjaldt regelen om at de skulle holde hus og butikk innenfor byens grenser. Høkere med borgerskap nyere enn privilegiene, og eldre som vil fortsette som høkere, bør få en frist til å bli av med varene, og skal deretter holde seg privilegiene etterrettelig. For fremtiden bør en høker kunne få kjøpmannsborgerskap etter 8–10 års handel. De som fortsetter som høkere, bør få drive øltapperi og vertshus.

Når Benzon skiller mellom høkernes innenbys handel og innlandshandel, svarer det til trondhjemsforhold. Der utdeler magistraten forskjellige slags borgerskap til de to gruppene. Trondhjems høkere driver innenbys småhandel. Innlandshandlerne har rett til handel i et bestemt utenbys område der

15 Benzons instruks dat. 22.1.1751, Norske innlegg, Norges Riksarkiv.

16 Statthaldararkivet C IV, prot. nr. 1 (kopibok). Norges Riksarkiv.

de i regelen er forpliktet til å ha sitt borgerleie. De handler i Nordlandene, «Sølehnene», og i Trøndelag, i stort og smått, med bønder og fiskere. Den betydeligste gruppen blant dem var «Nordfarerne», som hadde særskilt borgerskap på nordlandshandel. De driver hverken import eller eksport, utenlandshandel er som vanlig forbeholdt kjøpmennene i byen. Innlandshandlerne er mellomledet, som arbeider lokalt, mellom kjøpmannen og produsent og forbruker i distriktet. Ordningen har sitt utgangspunkt i konkurransen med Bergen. Den er et middel som Trondhjem, den svakere part, gjør bruk av. «Nordfarerne» er å oppfatte både som konkurrenter og supplement til nordlendingenes egen jektefart på Bergen. Ordningen får bestå fordi både kjøpmenn og innlandshandlere så seg tjent med den.¹⁷

Benzon hevder at det ville være betenkelig å rive mange familier ut av sin gode næring. I utsagnet ligger den vanlige omsorg for undersåttenes «Velfærd». Høkerne var effektive og velstående. Som innlandshandlerne i Trondhjem er de en aktiv og selvbevisst borgergruppe; trondhjemerne var det enda mer i 1720–30-årene enn 20 år senere.¹⁸ Heller enn å redusere disse dyktige menn til småhandlere, og dermed deklassere en gruppe borgere, vil Benzon ha dem gjort til kjøpmenn. Bak kravet om standsbevaring ligger en konservatisme, men også anerkjennelse av hva som er det mest praktiske, og fremfor alt hvilken ordening som svarer best til norske forhold.

De tanker som ligger til grunn for forslaget om høkere og landkremmere kan gjerne kalles «merkantilisme». Hensikten er å fremme friest mulige forhold i innlandshandelen. Forslaget er pragmatisk, det regulerer nennsomt de ordninger og handelsformer som har vist både sin berettigelse og levedyktighet. Den søker å få i stand mer ensartede former i den utenbys innenlandske vareomsetning: Når Benzon bygger på tilstander han kjenner fra Trondhjem, er også dette ett av formålene, etter min oppfatning. En mest mulig ensartet regulering av denne omsetningen, helst med landsomfattende gyldighet, er lettere å administrere enn lokale variasjoner. Og hensynet til administrasjonen veier tungt: Statsmakten trekkes langt frem for å beskytte de frie forhold som etableres. Friheten trenger statsstøtte.

17 Sogner, B. (1962). *Kjøpstad og stiftsstad. Trondheim bys historie* [bd. 2]. Trondheim kommune, fl.st.

18 Sogner op.cit., s. 307 f.

Saken om landkremmere og høkere omfatter en begrenset del av næringsreguleringen, og bare i én del av landet. Det er i egenskap av stiftamtmann Benzon behandler den. Men avgjørelsen er grunnet på et landsomfattende oversyn. Den er ingen kollegial skrivebordsbestemmelse, favoriserer ingen særlig stand eller gruppe, og hverken i innhold eller begrunnelse er det mulig å spore andre politiske hensyn enn ønsket om at forslaget skal kunne godtas på høyeste hold. Saken er en av de første Benzon behandler. Den viser ikke bare ønsket om å løse norske problemer ut fra landets egne forutsetninger, men også et tilløp til å se landet som en enhet. Forslaget ble approbert i reskript av 3.2.1753.¹⁹ I løpet av mai samme år utstedes bevillinger til 15 landkremmere.²⁰

Når Stampe uttaler seg om saken i 1755, har den rullet og gått i årtier. To stiftamtmenn har vært involvert og har tatt ulike posisjoner. På overflaten dreier saken seg om landkremmernes situasjon på Østlandet (Christianias oppland), men den handler dypest sett om posisjoneringer blant de ulike gruppene handelsmenn som opererer innenfor det finmaskede privilegiesystemet. I 1753 ble det klart at Rappe identifiserer seg med kjøpmennenes sak, uttrykker engstelse for kjøpstadenes fremtid og kritiserer Benzons beslutning.²¹ Fra 1750 var Rappe overpresident i København, den samme stilling som Benzon var blitt forflyttet fra til Christiania.²² Rappe var altså formann i hovedstadens magistrat, en sentral embetsmann i administrasjonen av tvillingrikenes handel, og ga sitt syn på handelsreguleringen i en prinsipiell form. Han hadde også mange års erfaring i det viktigste norske embete den tid stattholderskapet sto ubesatt. Hans syn måtte veie tungt når sentralstyret og i sin tid Stampe skulle ta standpunkt til striden. Men også Benzon fikk støtte. Friedrich Clauson og syv andre kjøpmenn fra Christianias kjøpmannsstand støttet opprettholdelsen av landkremmerne. Clauson eide blant annet Frogner gård og Bærums Verk.²³ I 1740-årene hadde han vært på kant med magistraten fordi han som borger i Moss drev kjøpmannshandel

19 Wessel-Berg op.cit. I, 3.2.53.

20 Norske innlegg, 11.4, 55, Norges Riksarkiv.

21 Ibid.

22 Bull (1917) op.cit., s 239. Også Norske innlegg 11.4.55, dat. 4.8.53. Norges Riksarkiv.

23 Bull (1917) op.cit., s. 240 f.

*i Christiania uten borgerskap i byen.*²⁴ Clauson og hans allierte vektlegger de store, norske avstandene og behovet for organisert landhandel.

Stampe mottar saken med dokumenter uten glede. Det er ikke lett å gi råd «i en Materie, hvor tvende saa brave og erfarne Mænd, der i saa lang Tid have forestaaet de høyeste ØvrighedsEmbeder der i Landet, og der paa Stedet, ere uenige og af stridige Meninger». Hans egen «Kundskab om Norge, og dens indvortes Oeconomie,» er begrenset. Dessuten finner han at oppgaven ikke «synes at have megen Forbindelse med mit Embede, eller Justitiens Administration.»²⁵

Stampe deler erklæringen i to helt adskilte avsnitt, ett om hver av gruppene. Han forklarer ikke hvorfor, men har nok hatt sine grunner. Om høkerne skriver han med tyngde og sikkerhet, med bruk av klare argumenter. Avsnittet om landkremmerne er forsiktig i formen og delvis inkonsekvent i innholdet.

Høkeravsnittet begynner på vanlig vis, med at «jeg i Almindelighed ikke er indtaget for Laug, ... men holder det for det almindelige Beste» bedre at enhver får ernære seg som han vet og kan. (Han gjør – som ellers, unntak for en del laug). I Christiania står striden om høkernes rett til å handle i så store partier de vil med sine tillatte varer. Det «skjønnes lettelig at Høkerne herudi have den største Faveur for sig», for de grunner sitt krav på hovedregelen, mens kjøpmennene grunner sitt på unntaket, uten å forklare skikkelig hvorfor. Det er bedre jo flere som kan leve av samme handel, enda bedre om noen dertil kan samle rikdom. Dersom «denne Qvæstion fra først af blev undersøgt, og ikke forhen ved Lov eller Anordning var decideret», ville han uten betenkning ha bestemt seg til fordel for høkerne.

Han formulerer et prinsippsyn på hele det emnekompleks som det aktuelle spørsmål hører hjemme i. Handelen bør være omgitt av færrest mulig restriksjoner, og bør ha flest mulig utøvere. De to momentene henger sammen og begrunner hverandre. Det er den fri konkurranse han hevder. Restriktive tiltak skal ikke treffes lenger enn det er nødvendig – hva han mener med det, forklarer han. Han setter individualismen inn i en konkret sammenheng ved å peke ut sin hovedmotstander. For første gang uttaler han seg prinsipielt imot «Laug».

24 Indkomne danske Breve til Journ. A.D. Ad Journ. c (1744–46) Jnr. 746. Kommercekollegiets arkiv. Danmarks Riksarkiv.

25 Stampe op.cit., I s. 335–354.

Fra innledningen går han over til å klarlegge hvilke hensyn som må tas til «Lov eller Anordning». Høkerhandelen er begrenset gjennom privilegiene, «og kan ansees at have nogen Grund i Commerce-Forordningen», derfor «synes det rimelig» å skille mellom høkere som har nedsatt seg før og etter privilegiene. De siste har fått borgerskap i henhold til privilegiene, det har de vært tilfredse med, og det bør de fortsatt ha. De med eldre borgerskap må behandles etter praksis slik den var før 1749, dersom den var etter loven. Selv påstår de at de har hatt rett til handel med sine varer, som spesifiseres, fra uminnelige tider, i ubegrenset omfang, «naar de allene selv ikke forskre- ver dem». En handel som har vært drevet siden uminnelige tider kan neppe kalles «tilsnegen», som kjøpmennene gjør. Om kommerseforordningen, som påbyr skille mellom grossist og detaljist, hevder han at den ikke bør ha gyldig- het i Christiania, så mye mindre som tidligere privilegier ikke innskrenket omfanget av høkerhandelen.

Forholdene bør vedbli etter reskriptet av 3/2-1753, som bygger på Benzons forestilling. Høkere med borgerskap eldre enn privilegiene kan få borgerskapet endret til fullt kjøpmannsborgerskap om de vil. Det eneste kjøpmennene har hatt av rimelige innvendinger mot dette, er at høkerne har fått bo i forstedene, også etter at de var blitt kjøpmenn. Stampe foreslår at de høkere som blir boende i forstedene med kjøpmannsborgerskap, ikke får fulle rettigheter, men de samme som de hadde før privilegiene av 1749. Også ellers bør reskriptet forbli gyldig: De som har vært høkere i 8–10 år, fått kunnskap i handel og samlet midler, bør få borgerskapet endret fra høkere til kjøpmenn om de vil, mot å svare utgifter til byen som kjøpmenn og betale noe til byens kasse. At kjøpmennene ikke er tilfredse med dette «undrer jeg meg saa meget mindre over, som det er deres Fordeel, at hele Handelen forbliver mellom nogle faa Per- soner, hvoraf følger, at det bør være vanskeligt, at blive Kiøbmand, saa at kun faa Personer dertil kan have Adgang». Men her stemmer ikke hans Majestets og «Publici» interesser overens med det kjøpmennene holder for egen fordel.

Stampes innstilling ble fulgt. Dermed kunne høkere med borgerskap fra før 1749 velge om de ville flytte til byen og bli kjøpmenn, uten å utstå lære- og drengear som de andre kjøpmennene måtte, eller bli boende i forstaden og handle som høkere på de gamle vilkår. Det var det siste høkerne selv hadde fremmet som sitt primære ønske under striden. Og for de yngre høkerne ble den rettslige overgang til kjøpmannsstanden redusert til et spørsmål om ansiennitet. Stampes eneste innrømmelse overfor kjøpmennene, kravet om at

høkerne måtte flytte til byen om de ville bli kjøpmenn, var uviktig for høkerne. Etter det de selv sier, var de vel tilfredse med sin gamle handel. Dette skriver de midt i striden, i en situasjon da det måtte være grunn til å regne med at de formulerte sine ønsker fullt ut. Samarbeidet mellom Benzons og Stampe førte til et resultat som må tolkes som en fullstendig seier for høkerne. De vant det de hadde bedt om, retten til å handle i ubegrenset omfang, og de sikret seg dessuten mer enn de hadde bedt om: en lett overgang til kjøpmannsstanden.²⁶ Det første slo tilbake kjøpmennenes fremstøt for å sikre seg høkerens innlandshandel, det andre slo bena unna de aktuelle eller fremtidige planer de måtte ha, og som enkelte av dem hadde, om å etablere et handelsoligarki i byen, bygd på kjøpmannslaug.²⁷

Erklæringen om høkerne er klar i premisser og konklusjon, om avgjørelsen er ensidig. Han hadde klare standpunkter som han fant å kunne anvende på norske forhold. I avsnittet om landkremmerne går han den motsatte vei. Han tar utgangspunkt i Rappes innstilling. Denne har «temmelig tydelig» påvist «at der af Landkræmmeriet følge betydelige Uleiligheder». Stampes oppfatning i 1755 er ikke bare bygd på de danske forhold han kjenner, men også på en oppfatning av «Bonden» som samsvarer med danske sosiale forhold, og med «Samtidens Syn paa den danske stavnsbundne Bonde».²⁸ Den følgende begrunnelse blir rent referat av Rappes erklæring: Bøndene forføres til overdaadighet. «Thi da Landkræmmerens Fordeel bliver større, jo mer Bønderne kiøbe og blive vante med at bruge af slige ufor nødne Ting, som mere smigre deres Kræsenhed, end behøves til deres Nødtørftighed, saa kan det ikke feile, at jo Landkræmmeren ved alle Leiligheder søger at gjøre Væsen af disse sine Kramvahre, og derved at stikke øinene ud paa Bonden». Dessuten gir de dem dyr kreditt. Hovedargumentene er at bonden «forføres» til «Overdaadighed». Nå er ikke dette noe ukjent i samtiden; litteratene som skriver fra midten av 50-årene uttaler seg om «Overdaadighed». De betydeligste av de dansk-norske forfattere i denne perioden er gjennomgående samstemte

26 Lajos Juhasz tar feil når han hevder at høkerne «kun ble småhandlere» etter 1755. Han blander sammen småhandler og innenlandshandler. Juhasz, L. (1967). Storgaestens innlemmelse i Kjøpstaden. *St. Hallvard*, 45, s. 172.

27 Bull op.cit. III, s. 90.

28 Jfr. Olsen, A. (1939). Samtidens Syn paa den danske stavnsbundne Bonde. *Scandia*, 12.

i å fordømme luksusforbruk, og slett ikke bare i bondestanden.²⁹ Stampe selv skrev om det et halvår før landkremmererklæringen.³⁰ Den gang frarådet han et forslag fra amtmann Hagerup i Nordlandene om at bøndene i amtet skulle tilholdes å kle seg i tarvelig bondedrakt, i stedet for deri skadelige overdådighet som gikk i svang nordpå. Stampe uttalte seg den gang i prinsipiell form: «Ligesom jeg i Almindelighed ikke anseer Anordninger for det beste Middel til at indføre Tarvelighed, saa synes blant slige Anordninger de endnu at være meest odieuse, som ikke ere almindelige, men allene angaae en vis Stand, ...» Slike midler får lett skadeligere følger enn overdådigheten. Stampe tror at bøndene nordpå som oftest eier gårdene sine selv. Og stolte og kjepphøye bønder er i alminnelighet å foretrekke fremfor forsakte, trevne og nedslåtte. Det er bedre at en bonde er stolt av sin stand enn at han regner den som fattig og ussel, et sted der han er satt til å trelle uten å kunne vente noen oppmuntring eller fornøyelse.

Hensikten er ikke å sammenligne de to sakene; de har ikke meget felles. Men de viser at Stampe nylig har tenkt igjennom spørsmålet om «Overdaadighed» tilstrekkelig til å formulere en almen oppfatning om det. Det er tanker fra Nordlandserklæringen som er å finne igjen i senere erklæringer. Derimot stemmer de dårlig med helhetsoppfatningen om de norske bønder i avsnittet om landkremmerne. Han har visse forestillinger om bøndene alt i 1755 (ikke helt riktige; ettersom han tror Nordlandene har hovedsakelig selveiere), hans bondesyn endrer seg ikke i sin helhet senere. Uttalelsen om forholdet mellom bonde og landkremmer krever en forklaring. Den enkleste ligger i hans avhengighet av autoritet. Rappe er hans hjemmelsmann, det går klart frem av innledningen. I høkeravsnittet var det Benzon. Dermed har han gjort rett og skjell for seg overfor begge de «brave og erfarne» menn. Dessuten er han usikker i landkremmerspørsmålet. Benzons innstilling bryter med både lov og privilegier og skaper andre tilstander enn de danske som Stampe kjenner. Minste motstands vei blir å følge talsmannen for den konservative linje.

Som vanlig lar han være å følge sin kompromissløse innledning. Landkremmerne bør ikke avskaffes med det samme. Konklusjonen er at

29 Som brødrene Liltken, Pihl, O.S. (1757). *Ringe Tanker om Land-Væsenet, Tarvelighed, og nyttige Fabriquer, Samt deres Virkninger i Staten*. Ludolph Henrich Lillie o.a.; O.S. Pihl o.a. Jfr. Bisgaard op.cit., s. 167 f.

30 Stampe op.cit. I, s. 252 f., dat. 26.7.54.

landkremmerhandelen ikke bør begunstiges, men heller innskrenkes, for å avskaffes til slutt, om det er mulig. For tiden bør ikke nye menn få privilegier, heller ikke bør det beskikkes nye i stedet for de som slutter eller dør. Visestattholderen bør gjøre unntak der særlige forhold gjør det nødvendig, og for å hindre omløpende bissekremmere. Etter hvert som landkremmerne blir borte, må det føres tilsyn for å hindre bissekremmere. Bøndene bør bringes i vane med å reise til byen og handle – han foreslår enkelte praktiske løsninger for å lette byturene, med tanke på «Landkremmeriets almindelige Ophævelse». Om denne ikke kan oppnås i de fjerneste bygdene, foreslår han at visestattholderen og den lokale øvrighet i sin tid avgir innstillingen om, hvilken av tre mulige løsninger som vil være til minst skade: Enten at 2–3–4 landkremmere får fortsette handelen i de fjerneste distriktene, om faste markeder kan dekke behovet for vareomsetning der, eller om en liten kjøpstad bør anlegges på Hedmark eller et annet sted på «Oplandene». Den burde få rett til innlandshandel med oppkjøp av varer i kjøpstedene og utsalg i smått.

Også dette avsnittet ble approbert. I reskript av 11. april 1755 blir hans forslag fulgt helt ut, og erklæringen utførlig referert.³¹

Stampe er i praksis mer nyskapende enn erklæringens bokstav tilsier. Han sier seg enig med Rappe i prinsippet, men lar i realiteten Benzons ordning fortsette. «Nedtrappingen» av handelen lar den endelige avgjørelsen bli skjøvet ut i tid. Den vesentligste hensikt med forslagene har neppe vært å avgjøre noe som helst, det kunne ikke Stampe vente å oppnå ved å holde døren åpen for begge parters standpunkt og dertil introdusere et tredje forslag til løsning. Jeg tolker avsnittet som en balansegang mellom autoritetene i første rekke. Derfor regner jeg med en annen hovedgrunn for forslaget om utsettelse enn Stampe selv gir. Partene har låst seg fast i prestisje og personlige interesser som den utenforstående ikke lett kan skille fra de reelle problemer: Rappes tilknytninger er nevnt, men også Benzon står steilt på 1753-reskriptet. Stampe vil vinne tid på vilkår som kan føre saken ut av den stridssituasjon som den befinner seg i. Først når en utsettelse er oppnådd, er det mulig å vinne skikkelig kunnskap om hvordan Benzons ordning virker til å kontrollere og minske ulovlig handel. Den endelige avgjørelse legger han i visestattholderens hånd; det er både en gestus overfor Benzon og en rimelig vurdering av embetskompetansen.

31 Wessel Berg op.cit. I, 11.4.55.

Det er også en forsikring om at striden endelig skal avgjøres ut fra det lokale embetsmenns skjønn, visestatholderen skal sørge for å innhente råd. Jeg tolker dette som utslag av et ønske om at spørsmål som angår indre norske forhold skal avgjøres av andre menn enn de som selv er part i saken, og først etter at lang tid har skapt erfaring for hvilken ordning som bør gi grunnlag for å avgjøre striden.

Stampes tilbakeholdenhet i konklusjonen hindrer ikke at hans personlige syn røper seg. Hans forsiktige forslag om å opprette en liten kjøpstad gir en pekepinn om hvilken vei han selv ser som den beste ut av konflikten. «Landprang» var forbudt, men på Østlandet var forbudet gjennomhullet av særordninger. Både Rappes forslag og Benzons ordning hadde som forutsetning at slike unntak fra forbudet var nødvendige av hensyn til avstanden til byen. En ny kjøpstad ville slå bena unna begge parters argumenter.

Det er neppe grunn til å tvile på at Stampe fikk foreslått en ordning som lå nær opptil det han ønsket for den utenbys handel i stiftet. Men for å få til ordningen skrev han imot sin egen prinsippoppfatning. I stedet refererer han Rappes syn, neppe særskilt av hensyn til ham, for han skal ikke motta erklæringen, men av hensyn til «Excellencerne». Han tør ikke åpent vedstå seg klar motstand mot standpunktet til hovedstadens overpresident.

Stampe er en «svag» mann i dette avsnittet av erklæringen. Han tar ikke i forsvar bøndene, den gruppe som i denne sammenheng er uten beskyttelse av noen «korporasjon», overfor de privilegerte kjøpmennene i Christiania eller andre grupper som er det. Tvert om angriper han landkremmerne fordi de ikke lar bøndene nøye seg med «Nothdurft»; dermed ligger det implisitt at «Bequemlichkeit» ikke skal vederfares bønder i Akershus stift. Med stor foreløpig sannsynlighet er det en taktisk begrunnet «Svaghed» Stampe viser. Han oppnår omtrent det han ønsker for bøndene i stiftet.

Konklusjon

I Christiania-erklæringen står Stampe bare på startstreken når det gjelder å bevege seg bort fra den merkantilistiske ideologien. Den endelige løsningen han foreslår og som blir vedtatt, handler ikke om noen større reformprosess. Endringsvilligheten er imidlertid til stede gjennom resonnementer som kritiserer

laugsvesenet og peker fremover mot mer konkurranse i handelen, i en situasjon der de privilegerte står mot hverandre og slåss om sentralmaktens gunst.

Den ansente situasjonen Stampe tar stilling til, handler jo også om veldig store og viktige spørsmål: forholdet mellom by og land i en epoke der trelastsektoren vokser og økonomien som helhet blir mer transaksjonsorientert. På en måte kan det se ut som om Stampe ikke tar stilling; på en annen måte stopper han jo fremstøtet fra de mest veststående og best posisjonerte av de byprivilegerte fra å ta kontroll over det som var en voksende landhandel. Småkjøpmennene – høkerne – får lov å beholde sin posisjon i skjæringspunktet mellom by og land, i en situasjon der det kunne se ut som om det ville kunne utvikle seg rikere handel utenfor byen. Når han derfor lar situasjonen være til oppsyn, under påskudd av at landkremmeriet skulle dø ut, var det kanskje å forvente den motsatte utviklingen, at grunnlaget for landkremmeri ville øke.

Selv om Christiania-erklæringen – og dens forhistorie – ikke i seg selv innebærer store reformer, dreier dette seg om å sette det økonomiske livet under lupen. Økonomisk organisering er oppe til vurdering, og innarbeidede og etablerte rettigheter står opp mot synspunkter på hva som er en hensiktsmessig organisering sett fra samfunnets synspunkt sett med wolffske øyne. Historien slik den blir fortalt, forteller ikke direkte noe om på hvilken måte den mektige Rappe – med høytstående bekjente i Stampes nærhet – er med på å etablere disse stengslene for Stampe og beslutningstagerne fra å foreta andre og mer radikale beslutninger, men det virker svært sannsynlig. Stampe satt i en mektig rådgiverposisjon, men han var omgitt av maktmennesker som hadde sterke økonomiske interesser i privilegieøkonomien.